

Osmanlı Coğrafya Kitaplarında Zazalar ve Zaza Coğrafyası

Kıtabanê Cografyayê Osmaniyan de
Zazayî û Cografyayê Zazayan

Zazas and Geography of Zaza in Ottoman Geography Books

Ercan ÇAĞLAYAN*

ÇAĞLAYAN, Ercan, (2023),
"Osmanlı Coğrafya Kitaplarında
Zazalar ve Zaza Coğrafyası",
Nübihar Akademi, no. 19,
p.73-95, DOI: 10.55253/2023.
nubihar.1296278

Centre/Cure: ResearchArticle/
Gotara Lêkolîni

Received/ Hatin: 12/05/2023

Accepted/ Pejirandin:
23/05/2023

Published/ Weşandin:
30/06/2023

ORCID:
0000-0002-0391-9413

Plagiarism/İntihal: This article
has been reviewed by at least
two referees and scanned via
ithenticate plagiarism website./
Ev gotar herî kêr ji aliyê 2
hakeman ve hatiye nixxandin û
di malpera întihalê ithenticate re
hatiye derbaskirin.

ÖZET:

Osmanlı coğrafya kitaplarına referansla ve içerik analizi metoduyla kaleme alınan bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde Zazalara dair bilgi ihtiva eden Osmanlı kaynaklarına muhtasar bir biçimde yer verilmiş ve Osmanlı idari düzeninde Zazaların kurduğu mîrliklere kısaca temas edilmiştir. İkinci bölümde ise Osmanlı'da ilk bilimsel coğrafya kitabı olarak kabul edilen Kâtib Çelebi'nin (ö. 1657) *Kitab-ı Cihânnümâ*'sından başlayarak I. Dünya Savaşı'na dek yayımlanmış çok sayıda coğrafya kitabının Zazalar ve Zaza coğrafyası hakkında ihtiva ettiği bilgilere yer verilerek Osmanlı coğrafya yazıcılığının Zazalara bakışı ortaya konmuştur. Sadece Osmanlı umumi coğrafya kitapları ile coğrafya ders kitaplarına odaklanan çalışmada, seyahatnamelere yer verilmemiştir. Çalışmada referans olarak kullanılan coğrafya kitaplarının orijinallerine İstanbul'da bulunan İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı ve Marmara Üniversitesi Kütüphane Kataloğu ile Ankara'da bulunan Milli Kütüphane El Yazması ve Nadir Eserler Kataloğu

* **Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Muş, Türkiye / Assoc. Prof., Muş Alparslan University, Department of Political Science and Public Administration, Muş, Turkey,**
e.caglayan@alparslan.edu.tr. ORCID: 0000-0002-0391-9413.

ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi gibi platformlardan erişim sağlanmıştır. Son tahlilde, Osmanlı coğrafya kitaplarının Zazalara “Kürdistan kıtası” bahsinde yer verdiği ve Zazaları ekseriyetle Kürt şeklinde tanımladığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı coğrafya kitapları, Kürdistan, zazalar ve zaza coğrafyası.

KILMNUS:

Na xebata ke bi referansê kîtabanê cografyayê Osmanîyan û bi metodê wekerdişê tedeyî/ muhtewayî ameya nuştîş di qisiman ra yena pê. Qismo yewin de kilmekî ca dîyayo çimeyanê Osmanîyan ke derheqê zazayan de tede zanayîşê estî û nîzamê îdarîyê Osmanîyan de mîrîtiyê ke zazayan ronayê ra kilmekî behs bîyo. Qismo di-yin de zî Kîtab-i *Cihânnûmâ* yê Kâtib Çelebî (m. 1657) ke Osmanîyan de sey kîtabo îlmî yo verîn yeno qebul kerdiş ra heta Herbo Yewin yê Dinya gelêk kîtabê cografya ameyê weşaneyîş ke derheqê zazayan û cografyayê zazayan de zanayîşan îhtîwa kenî ca dîyayo ci û ewnîyayîşê cografyanuştoxîyê Osmanîyan bi zazayan tesbit bîyo. Xebate têna bale xo dayo kîtabanê umumî yê cografyayê Osmanîyan û kîtabanê dersê cografyayî, ca nêdayo seyahatnameyan. Kîtabê cografyayê ke xebate de sey referans ameyê şuxulnayîş aslê înan platformanê sey İstanbul de Merkezê Cigêyrayîşanê İslamî (İSAM), Kîtabxaneyê Ataturkî yê Şarêdariya İstanbul ya Gird û Kataloga Kîtabxaneyê Unîversîteya Marmarayî, Ankara de Kataloga Eseranê Nadîr û Destnuştayan ya Kîtabxaneyê Milî û Kîtabxaneyê Dezgehê Tarîxê Tirkî ra ameyê resayîş. Tehlîlo peyin de, kîtabanê cografyayê Osmanîyan behsê “qitayê Kurdistanî” de ca dayo zazayan û zafane zazayî sey Kurd pênas kerdî.

Kilîçekuyî: İmparatoriya Osmanî, kîtabê cografyayê Osmanî, Kurdistan, zazayî û cografyayê zazayan.

ABSTRACT:

This study, which was written with reference to Ottoman geography books and used content analysis method, consists of two parts. In the first part of the study, the Ottoman sources containing information about the Zazas are given in a concise manner and the mirliks established by the Zazas in the Ottoman administrative order are briefly touched upon. In the second part, the view of Ottoman geography writing on Zazas is revealed by giving information about Zazas and Zaza geography in many geography books published starting from Kâtib Çelebi's *Kitab-ı Cihânnûmâ* until the First World War. In the study, which only focuses on Ottoman general geography books and geography textbooks, travel books are not included. The originals of the geography books used as references in the study were accessed from platforms such as the Center for Islamic Studies (İSAM), Is-

tanbul Metropolitan Municipality Atatürk Library and Marmara University Library Catalogue, and the National Library Manuscript and Rare Books Catalog and the Turkish Historical Society Library in Ankara. In the final analysis, it was seen that the Ottoman geography books included the Zazas in the “Kurdistan continent” and defined the Zazas as mostly Kurds.

Key Words: Ottoman Empire, Ottoman geography books, Kurdistan, zazas and zaza geography.

1. GİRİŞ

Kürt ve Kürdistan tarih yazımı için çok mühim bir yere sahip olan Osmanlı coğrafya kitaplarının, bu çalışmanın konusu olan Zazalar ve Zaza coğrafyası hakkında aynı öneme haiz olduğu söylenebilir. Bir diğer ifadeyle, Osmanlı coğrafya kitapları Zazalar ve Zaza coğrafyası hakkında teferruatlı malumat ihtiva ettiğinden söz konusu kitaplara dayalı müstakil bir çalışma yapmak elzem olmuştur. Osmanlılarda coğrafya yazıcılığı, I. (Çelebi) Mehmed (1413-1421) döneminde *Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât* isimli eserin Türkçeye tercüme edilmesiyle başlatılmaktadır (bkz. Mütercimi Meçhul, 2019). Öte yandan 17. yüzyıldan önce Arapça, Farsça ve Grekçe gibi dillerden Türkçeye göz ardı edilemeyecek kadar coğrafya kitabı tercüme edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlıların bu alana yöneldiği başlangıçtaki örneklerin çeviri faaliyetlerinden ibaret olduğu söylenebilir. Bu dönemden sonra gelişme gösteren Osmanlı coğrafya yazıcılığı az sayıdaki telif ve tercüme eserlerle yol alabilmiştir. Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvî'nin (ö. 1283) kozmografya ve coğrafyaya dair aynı ismi taşıyan ve Yazıcızâde Ahmed Bîcan (ö. 1466'dan sonra) tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilen eser, bu alandaki ilk eserlerden biridir. Yine Batlamyus'un MS. 150 yılında telif ettiği ve coğrafya biliminin metodunu ortaya koyduğu eserinin hem metni hem de haritaları II. (Fatih Sultan) Mehmed (1451-1481) döneminde İslâmî literatüre *Kitâbü'l-Coğrafya fi'l-Ma'mûre mine'l-Arz* şeklinde Grekçeden Arapçaya tercüme ettirilmiştir. Türkçeye tercüme edilen coğrafya eserlerinden biri de İbnü'l-Verdi'nin *Haridetü'l-Acâib* isimli eseri olup III. Mehmed (1595-1603) döneminde Şerif Efendi tarafından tercüme edilmiştir. Bu tarihten itibaren de çeşitli dillerde yazılmış olan coğrafya eserleri Türkçeye çevrilmiştir. İlave olarak, Osmanlıların meşhur denizcisi Pîrî Reis (ö. 1553) tarafından yazılan ve coğrafya ile haritacılık biliminin önemli eserlerinden kabul edilen *Kitâb-ı Bahriyye* isimli eser de Osmanlı coğrafya literatürünün önemli kilometre taşlarından biridir. Osmanlı coğrafya yazıcılığının temellerinin atıldığı kaynaklardan biri de Seydi Ali Reis (ö. 1562)'in Hindistan dönüşü sırasında, yolculuğu boyunca gezip gördüğü yerleri yazdığı *Mir'âtü'l-Memâlik* isimli eserdir (Osmanlı coğrafya yazıcılığı için bkz. Tazchner, 2018). Burada muhtasar bir biçimde işaret edilen eserlerin, Osmanlı coğrafya yazıcılığının temellerinin atılmasında büyük rol oynadıklarını söylemek pekâlâ mümkündür.

Osmanlı döneminde bilimsel manada coğrafya yazıcılığının ilk örneklerine ancak 17. yüzyılda tesadüf edilmektedir. Osmanlı tarihinde bilinen ilk bilimsel coğrafya kitabının Kâtip Çelebi'nin (ö. 1657) *Kitab-ı Cihânnümâ* isimli çalışması olması, bu savı doğrulamaktadır (Kâtip Çelebi, 2010). Yine aynı yüzyılda yaşayan Evliya Çelebi (ö. 1684) tarafından kaleme alınan on ciltlik *Seyahatname* isimli eser, Osmanlı coğrafya yazıcılığının olduğu kadar dünya coğrafya literatürünün de kült eserlerinden biri olarak kabul görmektedir. Çelebi, *Seyahatname* isimli eserinde otuz yılı aşkın bir sürede gezdiği yerkürenin çok geniş bir kısmının coğrafi özelliklerinin yanında tarihi, kültürel, etnografik, siyasi, idari ve iktisadi özelliklerini de teferruatlı bir biçimde tasvir etmiştir. *Seyahatname*, özelde Osmanlı ve genelde ise dünya tarihinin en geniş ve zengin coğrafya ve seyahatname kitaplarından biri olarak kabul görmektedir (Evliya Çelebi, 1999/2000).

Kâtip Çelebi'nin coğrafya çalışmalarıyla temelleri atılan ilmi Osmanlı coğrafya yazıcılığı 18. yüzyılda başta İbrahim Müteferrika olmak üzere birçok ilim insanının çalışmalarıyla ciddi bir gelişme göstermiş ve nihayetinde 19. yüzyılda coğrafya yazıcılığı deyim yerindeyse altın çağını yaşamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem telif ve hem de tercüme eserlerle coğrafya alanındaki eser sayısında ciddi bir artış yaşanmış ve bahse konu kitaplar zengin bir içeriğe kavuşturulmuştur. Osmanlı coğrafya yazıcılığının nitelik ve nicelik bakımından artış göstermesi, okullaşma oranının artmasından bağımsız düşünülemez elbette. Diğer bir ifadeyle, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da eğitim-öğretim faaliyetlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte birçok disiplinde olduğu gibi coğrafya ders kitaplarında da artış yaşanmıştır. 1869'da yayımlanan Maarif Nizamnamesi coğrafya derslerinin sıbyan (ilkokul) mekteplerinde yaygınlaşmasında belirleyici olmuş; fakat bunun idadilere (lise) yansımaları ise ancak 1876'dan sonra mümkün olabilmiştir (Kaya, 2019, s. 287-291).¹

1 Osmanlı'da Tanzimat döneminden itibaren ve bilhassa II. Abdülhamit ve İttihat ve Terakki dönemlerinde eğitim, "devlete sadakat sağlanmasında" en mühim ideolojik ve endokrinasyon aygıtlarından biri olmuştur. Bilhassa yüzyılın ortalarından itibaren okullarda tarih ve coğrafya öğretiminin önem kazanması, eğitimin bahse konu ideolojik ve endokrinasyon aygıtı olma durumundan bağımsız düşünülemez. II. Abdülhamit ile İttihat ve Terakki dönemi ders kitaplarındaki belirgin ideolojik farklılık, bu durumun en somut göstergelerindedir. II. Abdülhamit, eğitimde dinselleşmeyi artırarak "itaatkâr bir kuşak" yaratmayı hedeflerken, İTC ise dini/İslam'ı ikinci plana iterek "militar Türkçü bir kuşak" yetiştirmeyi hedefliyordu. Daha açık söylemek gerekirse, II. Abdülhamit döneminin eğitim politikasının itaat ve sadakat üçgeni "Allah, Peygamber-Padişah"tan oluşurken, İTC'nin itaat ve sadakat dörtgeni "vatan-millet-kanun ve devlet" olarak tebellür edecekti (ayrıntı için bkz. Alkan, 2005: 73-242). Pek tabii olarak bu durum, "siyasal kültür aktarımı"nın yapıldığı ders kitaplarına doğrudan yansiyordu. Mesela II. Abdülhamit dönemi coğrafya ders kitaplarında siyasal kimlik olarak "Osmanlılık" vurgulanıyor veyahut Osmanlılık, "İslam ve Türklüğün özgün kimlik bileşimi" şeklinde ifade ediliyordu (Alkan, 2005: 142). Dolayısıyla, ulus-devletin temellerinin atıldığı 19. yüzyıl Osmanlı dünyasında

Geç Osmanlı döneminde telif edilen coğrafya kitaplarında umumiyetle, “Coğrafya-yı Ümûmî”, “Muhtasar Coğrafya”, “Coğrafya Risalesi”, “Haritalı Coğrafya-yı Ümûmî”, “Haritalı Memalik-i Osmaniye Coğrafyası” ve “Nev Usûl Coğrafya” gibi isimler kullanılmaktaydı. Coğrafya kitaplarının tümünde giriş kısmında coğrafya ilminin ve konusunun ne olduğu, coğrafya çeşitleri, dünyanın şekli, hareketleri, kıtalar, okyanuslar, iklimler, mevsimler gibi coğrafya ilmine ait genel bilgiler yer almaktaydı. Akabinde ise Osmanlı coğrafyası umumiyetle, ‘Avrupa-yı Osmânî’, ‘Asya-yı Osmânî’ ve ‘Afrika-yı Osmânî’ şeklinde üç bölümde tasnif edilmekteydi. Coğrafya ders kitaplarında sadece fiziki coğrafyaya dair bilgiler yer almamakta; aynı zamanda beşeri coğrafyanın konuları olan insanın ve ırkların oluşumu, tekâmülü, dillerin doğuşu, tasnifi ve dil aileleri, aile şekilleri, uygarlıkların doğuşu, şehirlerin kuruluşu, tarım, hayvancılık ve ticaret, küçük sanayi kolları, iktisadi yapı, gümrük ve limanlar hakkında da teferruatlı malumat yer almaktadır (Biçer, 2009a, 11-12; Biçer, 2020, 57). Yanı sıra coğrafya kitapları Osmanlı ülkesinin toprakları, iklimi, hudutları, topoğrafyası/ yeryüzü şekilleri, dağları, ovaları, nehirleri, gölleri, ziraatı, ticareti, yer altı ve yer üstü kaynakları, iktisadi durumu, nüfusu ve demografik yapısı gibi konularla ilgili bilgiler barındırmaktaydı. Kısacası, coğrafya kitaplarının bir kısmı salt fiziki coğrafyayla sınırlıyken; kitapların ekseri ise siyasi, beşerî, iktisadi, istatistikî ve biyocoğrafya gibi alanlar hakkında geniş bilgi ihtiva etmekteydi. Son bir not olarak, geç Osmanlı döneminde okullarda okutulan coğrafya dersi “umumi” ve “hususî” olarak iki ayrı ders şeklinde okutulmaktaydı. Umumi Coğrafya dersi dünya coğrafyasını ele alırken; Hususî Coğrafya ise Osmanlı Coğrafyasını konu edinmekteydi (Alkan, 2005, s. 141).

Osmanlı coğrafya kitaplarının genelinde “Kürdistan-ı Osmanî” ve “Kürdistan-ı Acem/İran” olmak üzere iki ayrı Kürdistan’dan bahsedilmektedir. Coğrafya kitapları, “Kürdistan-ı Osmanî” bahsinde Osmanlı Kürdistan’ındaki vilayetler hakkında teferuatlı bilgiler vermektedir.² Osmanlı coğrafya kitaplarında Osmanlı Kürdistan’ının sınırları dönemsel olarak değişmekle birlikte; Kürdistan-ı Osmanî coğrafyası, genellikle şu dokuz vilayeti kapsayacak şekilde kullanılmaktaydı: Erzurum, Van, Bitlis,

---

coğrafya derslerinin daha etkin ve sistemli bir şekilde okul ders müfredatlarında yer almaya başlaması ve dönemsel olarak içeriğinin farklılık göstermesi, eğitimin ideolojik aygıt olma durumuyla doğrudan ilgilidir. Geç Osmanlı döneminde okullarda coğrafya dersinin yaygınlaştırılması, coğrafya aracılığıyla Osmanlı yurttaşlarında “mili vatan” imgesi inşa edilmeye çalışıldığını somut bir biçimde ortaya koymaktadır.

- 2 Osmanlı belgelerinde, matbuatında ve basımında Kürtlerin ve dolayısıyla Zazaların yaşadıkları coğrafya *Kürdistan*, *Kürdistan Eyaleti*, *Diyar-ı Kürdistan*, *Kürdistan Kitası*, *Kürdistan Mıntıkası*, *Vilayat-ı Kürdistan*, *Bilad-ı Ekrad* [Kürt beldeleri] ve *Cemaat-ı Kürdan* gibi isimlerle literatüre geçmiştir. Geç Osmanlı döneminde, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleme alınan coğrafya ders kitaplarında ise, yukarıda da ifade edildiği üzere, *Kürdistan-ı Osmanî* ve *Kürdistan-ı Acem/İran* olmak üzere iki ayrı Kürdistan kullanımı söz konusudur.

Dersim, Mamuretü'l-aziz, Hakkâri, Halep ve Musul vilayeti.³ Kitaplar, Erzurum, Bitlis, Dersim, Diyarbakir ve Mamuretü'l-aziz vilayetleri kısımlarında Zazalar ve Zaza coğrafyası hakkında bilgi vermektedir.

Son tahlilde, Osmanlı coğrafya kitaplarına referansla kaleme alınan bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde Zazalara dair bilgi ihtiva eden Osmanlı kaynaklarına muhtasar bir biçimde yer verilmiş ve Osmanlı idari düzeninde Zazaların kurduğu mîrliklere kısaca temas edilmiştir. İkinci bölümde ise ilk bilimsel coğrafya kitabı olarak kabul edilen Kâtib Çelebi'nin (ö. 1657) *Kitab-ı Cihânnümâ*'sından başlayarak I. Dünya Savaşı'na dek yayımlanmış çok sayıda Osmanlı coğrafya kitabının Zazalar ve Zaza coğrafyası hakkında ihtiva ettiği bilgilere özet olarak temas edilmiştir. Çalışmada, coğrafyayla ilgili hususlar içermelerine rağmen gezi ve gözlemlere dayanan ve disiplinler arası bilgiler içeren seyahatnamelere değinilmemiştir. Son bir not olarak, çalışmada referans olarak kullanılan coğrafya kitaplarının orijinallerine İstanbul'da bulunan İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Marmara Üniversitesi Kütüphane Kataloğu ile Ankara'da bulunan Milli Kütüphane El Yazması ve Nadir Eserler Kataloğu ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi gibi platformların veri tabanlarından erişim sağlanmıştır.

2. OSMANLI LİTERATÜRÜNDE VE İDARİ SİSTEMİNDE ZAZALAR

Zazalar hakkında daha evvel yapılan çalışmalarda yer aldığı üzere, Osmanlı kaynaklarında Zazalar, Kürt olarak tavsif ve tasnif edilmiştir. Osmanlı kaynaklarında Zazalarla ilgili kayıtlar *Zaza* ve *Dunbulî* olmak üzere iki ayrı isimle kayda geçmiştir. Osmanlı literatüründe *Zaza* sözcüğü; (ظاظا), (زازا) ve (زاز) olmak üzere üç ayrı formda yer almıştır. Dolayısıyla Osmanlı arşivlerinde Zazalarla ilgili araştırma yapanların *Zaza* sözcüğünün mezkûr formlarından hareketle bir tarama ve araştırma yapmaları gerekir. Osmanlı kayıtlarında Zazalarla ilgili diğer bir kullanım ise *Dunbulî* ismi olup, bu isimle anılanlar daha ziyade İran sınırlarında yaşayan bir Kürt aşiretidir. Not edilmesi

3 Osmanlı Kürdistan'ındaki vilayet, sancak ve kazalar, dönemselsel olarak değişmekle birlikte gene-likle şu idari birimleri ihtiva etmektedir: **Erzurum Vilayeti:** Erzurum ve kazaları, Bayezid [Ağrı] ve kazaları, Erzincan ve kazaları, Bayburt ve Kiği. **Van Vilayeti:** Merkez, Çatak, Gevaş, Erciş, Adilcevaz, Müks [Bahçesaray] ve Bargiri [Muradiye]. **Bitlis Vilayeti:** Merkez, Siirt, Muş, Genç, Çapakçur [Bingöl], Ahlat, Hizan, Mutki, Malazgirt, Varto, Sason, Garzan, Şirvan, Hazro, Eruh, Pervari ve Kulp. **Diyarbakir Vilayeti:** Merkez, Palu, Ergani, Mardin, Midyat, Nusaybin, Şırnak, Cizre, Derik, Silvan, Siverek ve Lice. **Mamuretü'l-Aziz Vilayeti:** Harput, Malatya, Adıyaman, Kahta, Eğin ve Arapgir. **Dersim Vilayeti:** Hozat, Mazgirt, Çarsancak, Çemişgezek, Kızılkilise [Nazımiye] ve Ovacık. **Hakkâri Vilayeti:** Elbak [Başkale], Çölemerig ve İmadiye. **Halep Vilayeti:** Merkez, Antakya, Antep, Kilis ve Urfa. **Musul Vilayeti:** Merkez, Şehrızor, Zaho, Duhok, Erbil, Süleymaniye, Sincar, Akre, Ranye, Revanduz ve Koysancak (ayrıntılar için bkz. Biçer, 2019: 145-147).

gereken bir diğer husus da Osmanlı kayıtlarında Zazalarla Kurmancların karışık yaşadığı yerlerde Zazaları Kurmanclardan ayırmak için “Dünbüli-i Ekrad” veya “Zaza-i Ekrad” şeklinde bir kullanımın söz konusu olmasıdır. Bu minvalde, Zazaca konuşan ve önemli Zaza aşiretlerinden olan Dersimli ve Şeyh Hasanlu aşiretleri Osmanlı kayıtlarına “Cemaat-ı Ekrad-ı Dısimli” ve “Cemaat-ı Ekrad-ı Şeyh Hasanlu” şeklinde geçmiştir. Bundan başka, Çemişgezek sancağında 1518 yılında yapılan ilk tahrirde Dimilîler için “Cemaat-ı Ekrad-ı Dumîli an nahiyeye-i Balan tabii Çemişgezek” şeklinde bir kullanımın olduğunu müşahade etmekteyiz (Demir, 2012, s. 116-117).

Osmanlı kayıtlarında ve literatüründe Zazalar/Dunbulîler, “Ekrad-ı Zaza”, “Zaza-i Ekrad”, “Dünbüli-i Ekrad”, “Cemaat-ı Ekrad-ı Dumili”, “Cemaat-ı Ekrad-ı Dısimli” vb. isimlendirmelerle bir Kürt aşireti/topluluğu olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı literatüründe başta arşiv belgeleri olmak üzere; tarih ve coğrafya kitapları ile seyahatnameler; tahrir, mühime, hurufat, temettuat, kadı ve nüfus defterleri; salnameler, gazete ve mecmualar, Zazalar hakkında çok otantik ve teferruatlı bilgiler barındırmaktadır. Söz konusu kaynaklar arasında Zazalar hakkındaki en mühim verileri Osmanlı arşiv belgeleri ve salnameler içermektedir. Osmanlı arşivlerinde, Zazaların yaşadıkları coğrafya, nüfus ve demografik yapıları, inançları, tarihi ve dini eserleri ile Zaza mîrlikleri hakkında azımsanmayacak derecede belge bulunmaktadır. Benzer hususiyetler itibariyle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayımlanmaya başlanan devlet, maarif ve vilayet salnamelerini de burada tekraren anmak icap etmektedir (ayrıntı için bkz. Çağlayan, 2016, s. 63-82).

Osmanlı döneminde Zazalar ve Zazaca hakkında malumat bulunan mühim kaynaklardan biri de Osmanlı matbuatıdır. Osmanlı'nın kuruluşundan yıkılışına dek geçen zaman diliminde telif edilen çok sayıda vekayiname/kronik, fütühatname, sefername, menakıbname, seyahatname, coğrafya, tarih, hadis ve hatırat kitapları ile risalelerin tamamında Zazalara ve Zazacaya Kürtler içerisinde yer verilmiştir.⁴

4 Bu minvalde, Osmanlı klasik döneminde telif edilen Âşıkpaşazade Derviş Ahmed'in *Âşıkpaşazade Tarihi*, Mehmed Neşrî'nin *Kitâb-ı Cihan-nümâ'sı*, Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*, Keşfi Mehmed Çelebi'nin *Selimname'si*, Hoca Sadeddin'in *Tâcü't-Tevârih*, Şükrî-i Bitlîsî'nin *Selimnâme'si*, Lütî Paşa'nın *Tevârih-i Âl-i Osmân'ı*, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr'ı*, Peçevî İbrahim Efendi'nin *Tarih-i Peçevî'si*, Kâtip Çelebi'nin *Fezleke'si*, Solakzade Mehmed Hemdemî Çelebi'nin *Solakzade Tarihi*, Mustafa Naimâ Efendi'nin *Tarih-i Naima'sı*, Şânî-zâde Mehmed Atâ'ullah Efendi'nin *Şânî-zâde Tarihi*, Aziz Efendi'nin *Kânûn-Nâme-i Sultânî Li-Azîz Efendi*, Mehmed Hürşid Efendi'nin *Seyahatnâme-i Hudûd* gibi çok sayıda eserde Kürdistan Eyaleti ve Kürt mirleri bahsinde Zaza ismi kullanılmaksızın Dersim ve Çapakçur'daki Kızılbaşlar ile diğer bölgedeki Sünni Zazalar (coğrafya, mirler, mirlerin Osmanlı'ya bağlanması, Osmanlı-İran savaşlarındaki rolleri, iskân, bölgedeki mezhepler, aşiretler, askeri kuvvetler, ulema, vb. konular) hakkında dağınık bilgiler bulunmaktadır. Sözü edilen kaynakların tamamında Zazaların yaşadıkları coğrafya Kürdistan Eyaleti içerisinde zikredilmiş ve Osmanlı idari sistemindeki Zaza mîrleri de Kürt mîrleri içerisinde ele alınmıştır (Aygün, 2023: 17-66).

Osmanlı'da sözü edilen tüm bu kayıtların dışında on dokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde yayımlanan çok sayıda Kürtçe ve Türkçe gazete ile dergide de Zazalar ve Zazaca hakkında malumat bulunmaktadır. Osmanlı basını da diğer Osmanlı literatürü gibi, Zazalar ve Zazacaya Kürdî topluluklar ve diller arasında yer vermiştir. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı'da söz konusu dönemde yayımlanan gazete ve dergilerin tamamında Zazalar ve Zazacayı Kürtler ve Kürtçe dışında gören hiçbir yayının mevcut olmadığını not etmek gerekir.⁵

Son bir not olarak, Osmanlı literatüründe olduğu gibi Osmanlı idari sisteminde de Zazalara; Kürtler ve Kürt beylikleri içerisinde yer verildiğini kaydetmek gerekir.⁶ Bilindiği üzere, Kürdistan'daki Kürt beylikleri önce Safevilerle, 1515'te Diyarbekir'in "fethedilmesiyle" ise Osmanlılara bağlı olarak uzun yüzyıllar boyunca bir nevi yarı-bağımsız [ber-vech-i serbestiyet] bir pozisyonda hüküm sürmüştür. Zazaların meskûn olduğu Kürdistan coğrafyası 1515 yılında yirmi dört Kürt beyinin istimalet siyaseti neticesinde Osmanlı'ya iltihak etmesiyle birlikte Zazaların meskûn olduğu sancaklar, "Elviye-i Mîr-i Mîran-ı Vilayet-i Diyarbekir" ve "Vilayat-ı Kürdistan"a bağlı olarak "yurtluk", "ocaklık" ve "hükümet" tarzında idare ediliyordu. Osmanlı'ya istimalet yoluyla dâhil olan yirmi dört Kürt beyi arasında dört ayrı emirlik olarak teşekkül eden Zaza emirlikleri de bulunuyordu. Zaza mîrliklerinden *Süveydi Emirliği*; Genc,⁷ Çapakçur ve Hançuk beyleri; *Mirdasi Emirliği*; Palu, Eğil ve Çermik beyleri ve *Çemişgezek (Pir Hüseyin Bey oğulları) Emirliği* ise Mazgird, Pertek ve Sağman beyleri olarak üç beylik halinde hü-

5 Bu minvalde, Osmanlı toplumunda Kürt basın tarihinde önemli yere sahip olan ve ekseriyetle Türkçe ve Kürtçe yayımlanan *Kürdistan* (1898), *Kürt Teavün ve Terakki* (1908), *Şark ve Kürdistan* (1908), *Kürdistan* (1908), *Peyman* (1909), *Amidi Sevda* (1909), *Yekbûn* (1913), *Jin* (1918), *Gazi* (1918) ve *Bangî Kurdistan* (1922) isimli gazeteler ile *Rojî Kurd* (1913), *Hetawî Kurd* (1913), *Yekbûn* (1913), *Bangî Kurd* (1914), *Kurdistan* (1914) ve *Jîn* (1918) isimli dergilerde Zazalar ve Zazacanın, tamamen Kürtler ve Kürtçenin içerisinde değerlendirildiğini kaydetmek gerekir. Aynı şekilde sözü edilen gazete ve dergilerde yazı yazan az sayıda Zaza aydın ve aktivistin de kendisini Kürt hareketi içerisinde konumlandığı ve mezkûr süreli yayınlarda kültürel ve entelektüel çalışmalara katkı sağladığı müşahade edilmektedir. Hiç kuşkusuz, geç Osmanlı döneminde yayımlanan gazete ve dergilerde aktif olarak yazarlık yapan ve Kürt düşün dünyasının önde gelen isimlerinden kabul edilen Liceli Ehmed Ramîz Kürdîzade ile Mutkili Xelîl Xeyalî, dönemin en ünlü Zaza aydınları arasında yer almaktadır. Hem Kürdîzade hem de Xeyalî, dönemin gazete ve dergilerinde yazılar yazarak Kürt düşünce dünyasına katkı yapmaktaydı (Biçer, 2009b; Koç, 2021). Diyarbekir yerel basınında Zazaca ve Zazazadeler için ayrıca bkz. Bingül, 2020: 261, 265.

6 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Çağlayan, 2016: 63-82; Çağlayan, 2011: 271-290; Çağlayan, 2012: 286-301; Çağlayan, 2015: 249-306; Çağlayan, 2017: 53-75; Çağlayan, 2023: 377-394.

7 Süveydi Emirliğinin üç merkezinden biri olan Genc, bugünkü Genç ilçesi değil; Solhan ilçesinin sınırları içerisinde yer alan ve halk arasında "Ginc" olarak telaffuz edilen yerleşim birimidir. Günümüzde bu yerleşim birimi Ginc, Kale ve Yenibaşak köyleri mülhakatına denk gelmektedir. Ayrintı için bkz. Çağlayan, 2010: 36-48.

küm sürmüş Zaza beylikleri idi.⁸ Bahse konu üç emirliğin ve üç emirliğe bağlı dokuz beyliğin hüküm sürdüğü coğrafyada nüfusun ekseri ve yönetici sınıfı Zazalardan müteşekkildi. Osmanlı hâkimiyetindeki Zazaların mühim bir kısmı Çemişgezek, Mirdasi ve Süveydi emirlikleri sınırları içerisinde kalırken; Safevî hâkimiyetindeki Zazalar veyahut Dunbuliler ise İran coğrafyasındaki *Hoy Dunbulî Emirliği* sınırları içerisinde yer alan Hoy, Salmas, Sökmenabad ve Oşni gibi yerleşim birimlerinde meskûndu (Dunbulî beyleri için bkz. Başçı, 2019, s. 63-114).

Kürt mîrliklerinin hüküm sürdüğü coğrafyanın Osmanlı'ya bağlanmasından sonra yapılan idari düzenlemelerde, İran'daki Hoy Dunbulî Emirliğinin hüküm sürdüğü bölgeler hariç, Zaza nüfusu ekseriyetle Kürdistan veyahut Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancaklar içerisinde yaşıyordu. Osmanlı kayıtları, Kürdistan/Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancakların ekseriyetle yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar tarzında idare olunmakla birlikte bir kısmının da klasik Osmanlı sancakları statüsünde merkezden idare edildiklerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Zaza nüfusunun yoğun yaşadığı yerlerin birçoğunun yurtluk-ocaklık ve hükümet tarzında idare edilen sancaklar olduğunu söylemek mümkündür. Bu cümleden olmak üzere, nüfusunun ve yönetici sınıfının ekseriyetle Zazalardan oluştuğu Genc, Eğil ve Palu sancakları “hükümet” sancaklar statüsündeyken; Çapakçur, Kulp ve Çermik gibi sancaklar ise “yurtluk-ocaklık” sancaklar statüsündeydi. Ayrıca, Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı ve nüfusunun önemli bir kısmını Zazaların oluşturduğu Çemişgezek, Harput, Ergani ve Siverek sancakları ise ekseriyetle merkezden tayin edilen klasik sancak statüsünde idare ediliyordu (Çağlayan, 2023, s. 377-394).

On altıncı yüzyılın başından on dokuzuncu yüzyılın ortalarına dek Osmanlılara bağlı olarak uzun yüzyıllar boyunca yarı-bağımsız [ber-vech-i serbestiyet] bir statüde idare olunan Zaza mîrlikleri, Tanzimat'ın Kürdistan coğrafyasında uygulanmaya başlanmasıyla birlikte merkezden idare edilmeye başlandı. Bu tarihten itibaren Zaza mîrlikleri de Kurmanc ve Soran mîrlikleri gibi, otonom pozisyonlarını kaybetmiş ve Zaza mîrlerinin hüküm sürdüğü vilayet, kaza ve nahiyeler merkezden atanan vali, kaymakam ve müdürler tarafından idare olunmaya başlamıştır.

3. OSMANLI COĞRAFYA KİTAPLARINDA ZAZALAR VE ZAZA COĞRAFYASI

Osmanlı döneminde Zazaların ekseriyetle Diyarbekir, Dersim, Palu, Piran [Dic-İle], Siverek, Çapakçur [Bingöl], Çemişgezek, Çermik, Eğil, Genc, Genç, Kulp, Atak [Lice] ve Pertek gibi imparatorluğun Şark sınırlarında yer alan vilayet, sancak ve

8 Her ne kadar literatürde günümüz Dersim bölgesinde hüküm süren Çemişgezek beylerinin Zaza olduğu yönünde iddialar varsa da Mazgird, Pertek ve Sağman beyleri olarak üç beylik halinde hüküm süren Çemişgezek [Pir Hüseyin Bey oğulları] beylerinin soyunun Saltuklulara dayandığı ile ilgili iddiaların da olduğunu kaydetmek gerekir. Tartışmalar için bkz. Çağlayan, 2017: 53-75.

kazalarda meskûn olduğunu belirtmek gerekir. Bu yerleşim birimlerinin dışında Zazalar Sivas'ın doğusunda Koçgiri bölgesinde, Erzincan'ın doğusunda, Kuzican, Baykan, Gerger, Mutki, Hınıs ve Tekman gibi yerleşim birimlerinde yoğunluk gösteriyordu. Osmanlı kayıtları, sözü edilen yerleşim birimleri dışında Zazaların Hoy, Salmas, Urmiye, Revan, Oşni ve Halep gibi yerleşim birimlerine de iskân edildiklerini ortaya koyuyor. Yine aynı kayıtlar, klasik dönem Osmanlı literatüründe daha ziyade Dunbulî/Dımlı olarak adlandırılan Zazaların Hoy, Salmas, Sökmenabad ve Oşni gibi bölgelerde de uzun süre hüküm sürdüklerini gözler önüne seriyor (Demir, 2012, s. 105-145). Biraz daha detaylandırmak gerekirse, Osmanlı döneminde Zazalar yoğun olarak Çapakçur [Bingöl], Genç, Meneşkut [Solhan] ve Göynük [Karlıova]'ün bazı köyleri; Diyarbakir, Çermik, Çüngüş, Kulp, Lice ve Siverek; Elazığ merkez, Palu, Ergani Madeni; Dersim [Tunceli], Erzincan, Kuzican; Sivas'ın doğusunda bulunan Koçgiri, Karabel, Kangal, Zara, Ulaş, İmranlı, Divriği; Bitlis'in Mutki kazası ile Muş'un Varto kazası; Erzurum'un Hınıs ve Tekman kazaları; Malatya'nın Pütürge, Arapgir ve Gerger kazaları; Siirt'in Baykan kazasının Ziyaret beldesi ile bazı köylerinde meskûndü. Sözü edilen coğrafya dışında ise Hoy, Salmas, Urmiye, Revan, Oşni ve Halep'te azımsanmayacak bir Zaza nüfusu mevcut idi. Bu yerleşim yerlerinin dışında Dımaşk [Şam]'da Heyyu'l Ekrad [Kürtler Mahallesi]'da da küçük oranda bir Zaza nüfusu yaşamaktaydı (Yıldırım, 2015, s. 58-68).

Osmanlı coğrafya kitapları Kürtler ve Kürdistan hakkında çok otantik ve teferruatlı bilgiler ihtiva etmektedir (ayrıntı için bkz. Biçer, 2019a; Bingöl, 2023, s. 67-192). Açıkçası, Osmanlı coğrafya kitapları, genel manada Kürtler ve Kürdistan'ın; özel manada ise Zazalar ve Zaza coğrafyasının tarihî coğrafyası hakkında da mühim bilgiler barındırmaktadır. Yine şunu da açıkça belirtmek gerekir: Osmanlı coğrafya kitapları, Zazalar ve Zaza coğrafyasına Kürtler ve Kürdistan bölümlerinde yer vermektedir. Daha doğrudan bir ifadeyle, bahse konu kitaplar, Zazaları “Kürdistan-ı Osmani” olarak adlandırdıkları kısımlarda ele almaktadır. Daha da mühimi, Osmanlı coğrafya kitaplarının ekserinin Zazaları, Kürtlüğün dışında bir kavim olarak görmediğini ve Zazaları Kürt olarak adlandırdığını not etmek gerekir. Mesela, bahse konu kitaplardan biri, Osmanlı Anadolu'sunda meskûn Müslim ve gayrimüslim kavimleri şu şekilde sıralamıştır: “Anadolu-i Şâhânenin kısmı küllisi Türk ve mütebakıyesi Arab, Kürt, Laz, Çerkes, Rum, Ermeni ve Yahudiden mürekkeb olup, hepsi Osmanlı namı altında bulunmağa müftehirdir” (Hüseyin Hıfzı, 1323, s. 123). Benzer bir bilgiye, Osmanlı tarih ders kitaplarında da tesadüf etmekteyiz: “Hey'et-i müttehede-i Osmaniye Türk, Arab, Kürd, Laz, Boşnak, Pomak, Çıtak, Arnavud, Çerkes, Tatar, Mongay, Gürcü olmak üzere başlıca on iki Müslüman kavimden müteşekkil olup bundan mâada Arab, Gürcü, Rum, Ermeni, Bulgar, Arnavud, Ulah, Yahudi olmak üzere başlıca sekiz kavim-i gayrimüslim dahi vardır. Bunların cümlesi Osmanlı nâm-ı celili altında müttehid ve müteaşidirler” (Fâik Reşad, 1309).

Malum olduğu üzere, Zazalar ve Zaza coğrafyası hakkında teferruatlı bilgi ihtiva eden ve “Zaza” ismini literatüre sokan ilk eser, Evliya Çelebi’nin kaleme aldığı *Seyahatname* isimli meşhur eserdir. On yedinci yüzyılın ortalarında Zazaların yaşadığı Malatya, Harput, Palu, Urfa, Diyarbakir, Genç, Çapakçur, Bitlis, Van ve İran [Hoy, Salmas, Urmiye] bölgesini gezen meşhur seyyah, eserinde Zazalar hakkında birçok bilgiye yer vermektedir. Çelebi, Osmanlı Kürdistan’ında yaşayan Zazalardan, “Ekrad-ı Zaza” olarak bahsederken, İran coğrafyasında yaşayanlardan “Dümbülü” olarak bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 1999/2000). Zazaları Kürt olarak tanımlayan Evliya Çelebi’nin eserinde, Zazalar ile ilgili bilgiler dil, kültür, coğrafya, iktisadi uğraşlar ve toplumsal yapıyla ilgilidir (ayrıntı için bkz. Çağlayan, 2016, s. 67-69).

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Zazaların yaşadığı bölgeler hakkında bilgi veren ilk coğrafya eseri Kâtip Çelebi tarafından on yedinci yüzyılın ortalarında [1648-1657] kaleme alınan ve 1732’de yayımlanan *Kitâb-ı Cihannüma* isimli kitaptır. Eserde doğrudan *Zaza* ismi yer almamakta; ancak Zazaların yaşadığı Diyarbakir, Erzurum, Harput, Bitlis, Muş, Çapakçur, Genç, Hınıs, Kiğı, Ergani, Siverek, Çemişgezek, Çermik, Eğil ve Hazzo gibi yerleşim birimlerinden birçok yönüyle bahsedilmektedir. Kâtip Çelebi, bahse konu yerleşim birimlerindeki Müslüman ahalinin ekseriyetle Kürt olduğunu ve mezkûr bölgelerde “bazı Kürt aşiretlerinin ikamet ettiği”ni kaydeder. Mesela Kâtip Çelebi, Zazaların yoğun olarak yaşadığı Çemişgezek’in eskiden büyük bir vilayet ve Kürdistan’ın ondan ibaret olduğunu; Kiğı ve Hınıs halkının Kürt olduğunu ve Besyan Aşireti’ne mensup olduklarını söyler. Kâtip Çelebi, Çemişgezek ile ilgili ise Osmanlı hâkimiyetinden önce Çemişgezek’in Kürdistan’a merkezlik yaptığını, emirliğin otuz iki kale ve on beş nahiyeden müteşekkil olduğunu ve geniş bir coğrafyayı kapsadığını belirtmektedir. Son olarak Kâtip Çelebi, eserinin muhtelif yerlerinde Diyarbakir eyaletinde Arapça, Türkçe, Farsça, Kürtçe ve Ermenice dillerinin konuşulduğu bilgisini aktarmaktadır (Kâtip Çelebi, 2010).

Kâtip Çelebi, eserinde İran’da meskûn Dünbülî Aşireti’nden de söz etmekte ve Sökmânabad’a iskân edilen Dünbülî Aşireti’nin Yezidi olduğunu; sonradan bazılarının İslam dinine girdiğini kaydetmektedir. Çelebi, Hoy, Kotur Deresi ve Nahçıvan’a bağlı olan Ovacık, Dere-i Elkis ve Şerur Emirliği’nin Dünbülî Aşireti’ne bağlı olduğunu söylemektedir. Ayrıca Çelebi, IV. Murat’ın 1635 yılında gerçekleştirdiği Revan Seferi bahsinde Dünbülî Aşireti’nden bahsetmektedir. Kâtip Çelebi, IV. Murat’ın Revan’ı alıp Tebriz’e vardığında Aras Nehri kenarında konakladığını ve bu esnada Dünbülî Aşireti’nden 500 kadar hanenin sultana müracaat ederek yurt talep ettiklerini kaydeder. Dünbülî Aşireti’nin bu talebi üzerine IV. Murat, Dünbülîlerin Erzincan ve Tercan kazalarına yerleştirilmesi için emir verir ve böylece Dünbülîler söz konusu bölgeye yerleştirilir (Kâtip Çelebi, 2010).

Zazaların yoğun olarak yaşadığı coğrafya ve dolayısıyla Zazalarla ilgili detaylı bilgilere geç Osmanlı döneminde, yani 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yayımlanmış umumi coğrafya eserlerinde ve coğrafya ders kitaplarında tesadüf etmekteyiz. Bu kısımda, bahse konu kitaplarda Zazalar ve Zaza coğrafyası ile ilgili olan bilgiler paylaşılacaktır. Zazaların yaşadığı vilayetler hakkında bilgi veren ilk eser, Mustafa Hami Paşa tarafından telif edilen *Zübde'tül-Ulum* isimli eserdir. Kitabın coğrafya bölümünde Asya-yı Osmani bölgesi Anadolu, Arabistan ve Irak-ı Arap şeklinde üç kısımda tasnif edilmiş ve bahse konu coğrafyalarda yer alan vilayetlere ilişkin bilgiler aktarılmıştır. Mesela Zazaların yoğun olduğu Diyarbekir Vilayetine dair şu bilgiler verilmiştir: “Diyarbekir Vilayetinin merkezi Diyarbekir olup Erzurum’un 65 saat güneyinde ve Dicle suyu üzerinde kuruludur. Etrafı bir sur ile çevrilidir. Mardin ve İstanbul isimleriyle iki adet kapısı vardır. Sakinlerinin lisanı Kürtçe ve mezhepleri de çoğunlukla Şafii’dir. Diğer şehirlerinden biri Harput olup bu da Diyarbekir’in yirmi dört saat mesafedeki kuzeybatısında yer alan yüksek bir mevkidir” (Mustafa Hilmi Paşa, 1287, s. 48).

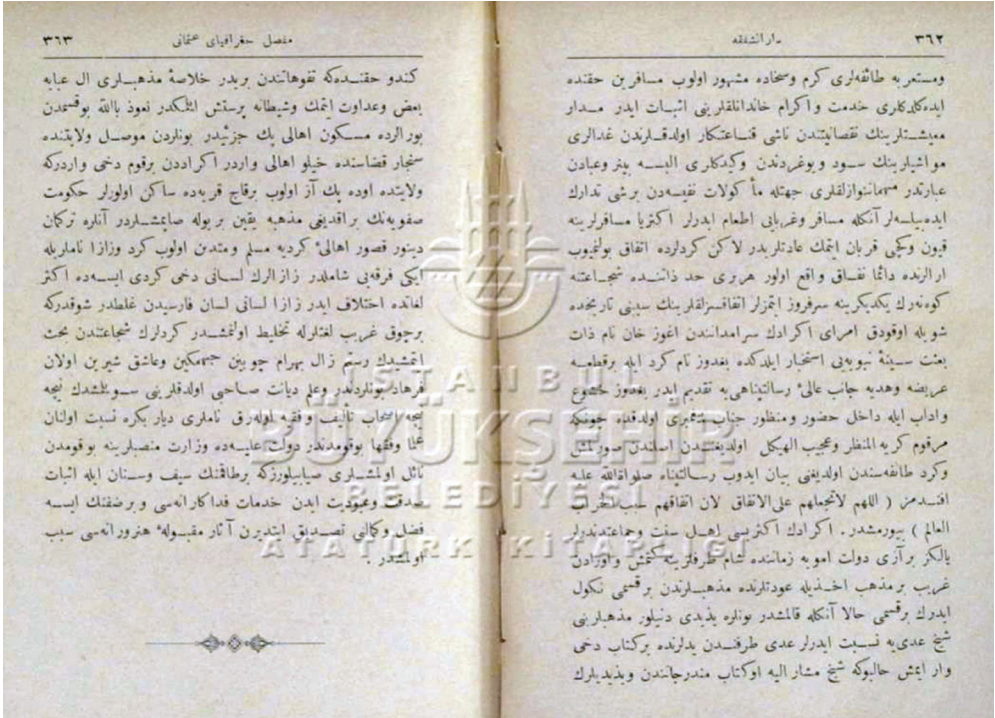
Ahmed Hamdi Şirvani, *Usul-i Coğrafya-yı Kebir*, s. 340-341.

Ahmed Hamdi Şirvani tarafından kaleme alınan *Usul-ı Coğrafya-yı Kebir* adlı eserde “Devlet-i Aliyye Mülkünden Kürdistan ile Cezire Memleketlerinin Matematiksel Konumu ile Tabii, Siyasi, Dini, Ahlaki ve Tarihi Hususları” hakkında teferruatlı malumat bulunmaktadır. Kitapta Zazaların yaşadığı yerlerin Kürdistan olarak adlandırıldığı ve Kürdistan ile Ermenistan bölgesinde yer alan vilayetlerde İslam, Kürt, Türkmen, Ermeni ve Rumların yaşadığı kaydı yer almaktadır. Mesela Zazaların bilhassa Mutki kazasında yoğunluk gösterdiği Bitlis için şu bilgiler yer almaktadır: “Kürdistan bölgesinden olup Erzurum vilayetine mevkiye münasebetinden dolayı ilhak olunan beldelelerden biri Van Gölü’nün yirmi mil batı mesafesindeki Bitlis’tir. Bitlis kadim zamanlarda Kürt emirlerinin merkezi olup ahalisinin yarısı Müslüman diğer yarısı da Ermeni olmak üzere yaklaşık on iki bin nüfustan oluşmaktadır.” Kürdistan ve Cezire memleketlerinde yaşayan insanlar ve konuştukları dil hakkında şu bilgiler aktarılmaktadır: “Kürdistan ile Cezire’de sakin ahali cesur, muharip, zeki ve kanaatkârdır. Lakin medeni terbiyeleri noksandır. Lisanları Kürdistan’da Farişi lügatine yakın Kürt lisanı demekle maruf lisanıdır. Cezire’de Arap lisanıdır. Bunların çoğu Türkçe de bilirler” (Ahmed Hamdi Şirvani, 1292, s. 341, 349).

Enderuni Hafız Abdullatif Efendi tarafından kaleme alınan *Zübdet’ül-Coğrafya* isimli eserde Zazaların yoğun olduğu Diyarbekir ve Erzurum vilayeti hakkında şu bilgiler yer almaktadır: “Diyarbekir Vilayeti: Anadolu-i Şahane’de dâhil olan vilayetlerden yedincisi Diyarbekir Vilayeti olup kuzeyde Erzurum, doğuda Acem, güneyde Irak ve batıda da Halep ve Sivas Vilayetleriyle çevrilidir. Buraya Kürdistan denilir ki vilayet merkezi Dicle kenarında kurulu olan Diyarbekir şehridir. Mamüretülaziz [Elazığ] veya diğer adıyla Harput ile Mardin, Siirt sancakları vilayete bağlı olup ahalisi Müslüman ve çoğu Şafii ve lisanları da Acem’den galat olarak Kürd vesaire lisanlardır. Erzurum Vilayeti: Kars, Çıldır, Muş, Bayezid, Erzincan, Van sancakları buraya bağlıdır. Ahalisi Türk, Kürt ve Gürcülerden oluşur. Ayrıca Ermeni Katolikler ve cüzi miktarda Rum ve Protestan da vardır” (Hafız Abdullatif Efendi, 1289, s. 85).

Ahmed Rifat Efendi tarafından 1881’de kaleme alınan *Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafyeye* isimli kitapta Zazaların yaşadığı Diyarbekir, Bitlis, Harput gibi şehirlerin ahalisinin Kürd, Türk/Osmanlı, Arab, Ermeni ve Yahudi’den müteşekkil olduğu kaydı yer almaktadır (Ahmed Rifat, 1299, s. 62, 257-258). Yine, Hüseyin Hüsnü’nün 1882’de telif ettiği *İcmal-i Coğrafya (Malumat-ı Umumiye)* isimli eserde Kürdistan kıtasının Erzurum, Van, Bitlis, Dersim, Mamuretülaziz, Diyarbekir, Musul ve Hakkâri olmak üzere sekiz vilayetten oluştuğu kaydı yer almaktadır. Kitapta Zazaların yoğun bir biçimde yaşadığı Dersim vilayeti hakkında bilgi verilirken şöyle denmektedir: “Dördüncüsü Dersim vilayetidir ki burası Kürtler tarafından meskûn, küçük bir vilayet olup merkezi Hozat kasabasıdır ve Mazgird mevki meşhur yeridir” (Hüseyin Hüsnü, 1300, s. 161-162). Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisi Ahmed Hamdi tarafından kaleme alınan *Usul-ı Coğrafya-yı Sagir* isimli coğrafya kitabında Zazaların büyük bir

nüfusa sahip olduğu Diyarbekir, Erzurum, Bitlis, Mamüretülaziz ve Dersim hakkında teferruatlı bilgi bulunmaktadır. Kitapta Dersim Vilayeti ile ilgili şu bilgiler bulunmaktadır: “Dersim Vilayeti: Doğudan ve kuzeyden Erzurum Vilayeti ve güneyden ve batıdan da Mamüretüaziz Vilayet hududuyla çevrilidir. Dersim ve Mazgirt isimli sancaklardan ibaret Kürdistan diyarında ehemmiyetli mevkiine nazaran yeni teşkil olunmuştur. İdare merkezi 15.000 kadar nüfusa sahip olan Hozat kasabasıdır. Tarım hasılatı çeşitli hububatlardan ve sanayi hasılatı da kilim ve seccade üretiminden ibarettir” (Ahmed Hamdi, 1301, s. 148).

Ali Saib, *Coğrafyayı Mufassal: Memalik-i Devlet-i Osmaniye*, s. 362-363.

Ali Saib tarafından 1886'da telif edilen *Coğrafyayı Mufassal: Memalik-i Devlet-i Osmaniye* isimli kitapta da konu hakkında aydınlatıcı malumat bulunmaktadır. Kitapta, Kürdistan bölümünde Diyarbekir vilayeti hakkında bilgi aktarılırken şu bilgiye yer verilmektedir: “Şehrin ahalişi resmi lisan olarak Osmanlıca konuşur. Karışım lar yoluyla ekseriyeti Kürt, bazı sı Arap lisanlarına dahi aşınadır. (...) Şehrin haricinde bulunan ahali umumen Kürt ve Araplaşmış aşiretlerdir.” Ergani Sancağı ile ilgili ise kitapta şu bilgiler yer almaktadır: “Sancağa bağlı bütün kasabalar halkı Türkçe konuşur. Köylerde bulunanlar Kürtçe-Zazaca söylerler ve ekserisi Türkçe

de bilirler.” Ali Saib, “Kürdistan’ın bir parçası olan Dersim” hakkında şunları söyler: “Dersim Vilayeti: Kürdistan’ın bir bölgesinden ibaret olup kuzey ve doğu tarafları Erzurum vilayeti, güney ve batı tarafları Diyarbakir ve Mamüretülaziz vilayetleriyle çevrilidir. Vilayet ahalisi çoğunlukla Kürt taifesinden ibarettir.” Yine, Hozat hakkında bilgi verirken “Hozat vilayeti ahalisi umumen Kürt taifesinden ibarettir” şeklinde bir cümle kullanmaktadır. Müellif, ilerleyen sayfalarda Kürtler hakkında bilgi verirken, Kürt ahalinin çoğunun dindar Müslüman olup “Kürt ve Zaza olmak üzere” iki gruba ayrıldığını söyler. Akabinde şöyle der: “Zazaların lisanı dahi Kürtçe ise ekseri lügatte ihtilaf eder. Zaza lisanı, lisan-ı Farişi’den galattır [bozmadır]. Şu kadar ki birçok garip lugatlarla mahlut [karışım] olmuştur.” Bu alıntılardan da anlaşılacağı üzere Ali Saib, Zazaları Kürtler içerisinde bir grup olarak değerlendirmekte; aynı zamanda Kürt ismini Kurmanc anlamında kullanmaktadır. Zazacanın, Kürtçe bir lisan olduğunu ifade eden müellif, hemen akabinde Zazacanın, “Farsçadan bozma” olduğunu söylemekten de imtina etmez. Ali Saib, Zazacanın bilhassa sözcük olarak farklı olduğunu da sözlerine ekler (Ali Saib, 1304, s. 342-363; 375-376).⁹

Ahmed Cemal tarafından telif edilen ve 1895’te basılan *Coğrafya-yı Osmani* isimli eserde Kürdistan’ın Anadolu’nun doğusunda yer aldığı ve Acemistan sınırına kadar yayıldığı belirtilmektedir. Söz konusu kitapta, Kürdistan kıtasının Erzurum, Mamuretü’l-Aziz, Diyarbakir, Bitlis, Van, Musul ve Zor sancaklarından oluştuğu ve Diyarbakir ahalisinin Türkçe konuştukları, Kürtçe ve Arapça bildikleri kaydı yer almaktadır. Ayrıca kitapta, Diyarbakir şehrinin dışında yaşayan ahalinin “tamamının Kürd” olduğu ifade edilmektedir (Ahmed Cemal, 1311, s. 92, 144-145).

Kolağası Ali Cevad tarafından 1895’te yayımlanan *Memalik-i Osmaniye’nin Tarihi ve Coğrafya Lugatı* isimli dört ciltlik kitapta Zazaların yoğun yaşadığı Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakir ve Bitlis vilayetlerinin etnik haritası ve konuşulan diller hakkında muhtasar bilgi bulunmaktadır. Bu minvalde, Kürdistan’da yer alan Bitlis Vilayetinde nüfusun çoğunluğunun Kürtlerden; Ergani Madeni Kazasında nüfusun büyük çoğunluğunun İslam ve Kürtler”den; Diyarbakir Vilayetinin Ergani Madeni Sancağına bağlı Palu’nun sakinlerinin Kürt ve Türklerden meydana geldiği kaydı yer almaktadır. Diyarbakir Vilayetinde ahalinin Türkçenin yanı sıra Arap, Ermeni, Süryani, Zaza lisanları da konuştuğu belirtilmektedir. Mamuretülaziz Vilayetinin Harput Sancağına bağlı bir kaza olan Ağın içinse “ahalisi göçebe Kürt aşiretleridir” ifadeleri yer almaktadır. Zazaların yoğun olduğu Dersim içinse “Mamuretülaziz vilayetinin bir sancağıdır. Kürtler dağlarda zor şartlar altında yaşarlar. Kürt kadınları güzel kilim imal ederler. Ahalisi bedevi ve gayri meskûn olduğundan nüfus mik-

9 Zazaların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde “Zaza lisanı”, “Kürdçeden muharref Zaza lisanı” ve “Farsçadan muharref Zaza lisanı” konuştuklarına dair kayıtlar Bitlis ve Diyarbakir Vilayet Salnamelerinde de yer almaktadır (bkz. Çağlayan, 2016: 75-77).

tarları hakkında net bir rakam söylemek zordur” denilmektedir. Son olarak, Bitlis Vilayetinin Genç Sancağına bağlı Zıkte Nahiyesinin nüfusunun yedi-sekiz bin kişi olduğu ve çoğunun Kürtlerden oluştuğu belirtilmektedir (Ali Cevad, 1313, 56 vd; 1314, 390-391).

56	57
<p>arşromk çینی شدید وسکز آئی قدر امتداد ایدر برحقائی اینه غایت قیطرده . عرض برین شریره مشایه اووب بعضاً میزان الحارماتک (۲۴-) درجهی اشعار ایتدیکی نادراتدن تکلدر. بنه علیه شبرک درجه حرارتی متوسطاً اشای صیفده ۱۵ : ۲۵ درجه کره سندهدر .</p> <p>arşrom ولایتی : آسیای عثمانیک شمال شرقیسنده روسیه و ایران دولتری سرحدنده واقع اووب جنوباً وان ویلیس ولایتی شرقاً روسیه و ایران دولتری ممالکی شمالاً طبریزون غرباً مموره العزیز دیاریکر سیواس ولایتیله محاط و محدوددر .</p> <p>arşrom ولایتی ایلتحالده ایتکی آسیای عثمانیک باطله قسم تقریبی معنوی اولهرق غایت باسع بر قطعه اراضی اشغال ایتدیکی حالده برازسکره آتی قدر ولایتیه تقسیم اولمشدر .</p> <p>الیوم موجودبولان وان-حکاری- بتلیس- مموره العزیز درسم ولایتیتری arşrom ولایتیدن تقریبی و افراز اولمشدر .</p> <p>شمدیکی حالده arşrom ولایتی ۶۶۲۰ کیلومتره مساحتنده درک ۲۵۰۰ کیلومتره مساحتده اولمشدر .</p> <p>۱۵۸۶ کیلومتره عملی باغ و چمنیکه ۳۳۶۰ کیلومتره مساحتی و چایر و اورمانلقدر .</p> <p>عموماً arşrom ولایتیده</p>	<p>کیرجلی یاخود قرغه یازاری نام طایغ ایه arşrom شهرینک بولدینی طایغر موجود درکه اشبو طایغرک الیوکسک نقطهسی ۲۲۰۰ متره ارتفاعی اولان دوه بویدر . arşromک شمالنده کی کورک طایغ ایه ۳۳۰۰ متره ارتفاعه مالکدر .</p> <p>الحاصل ۳۰۰۰ متره صتیق اولان و فراتک منجی حاری بولتان دوملو یا لاسی حصره کتورون دوملو طایغ ایه مار الذکر سلسله ل اصل فرات سلسلهسی دیتلان طایغره و اواسطه ایه دخی پونت سلسله اصلیه کسب ارتباط ایتلدر .</p> <p>ولایتیک جنوب جهتنده غایت یوکسک تکول سلسلهسی امتدادایدر . مذکور سلسله یازیدک جهت جنوبنده ماسیس و نام دیگر آراتات طاقندن بیا ایه غره به طوغری توجه و منقطع اولمشترین بیون سفاهی شمالی و جنوبی سلسله و شمالیله املایه بایسین قاضانک شمال شرق و کی ایه خنس قضا لرتیک جنوبی حدود لرتی تکمیل ایدر .</p> <p>تکول بیسینک وسطی ارتفاعی ۲۰۰۰ متره اولوب اراس نهی منجی ۲۰۰۰ متردن ایدر .</p> <p>آناطولیده یا بلجله سلسله لرتیک نقطه تولد و تنجی اولان آراتات طایغی ۴۱۸ متره ارتفاعی حار و برف دائمی ایه مسطور اولوب بوجهنده بولتان تیرک جلسته خاکدر . یازید</p>
<p>۲۴۱۹۲۱ (۳۴۱۹۲۱) ی ارتک و (۲۰۰۷۸۰) ی قادیان اولوزره جمماً یکون ۲۰۰۷ ۶۴۵۷ نئوس موجود درکه قومیت نقطه نظرندمه مقدارلی شو وجهدهر:</p> <p>۵۰۰۷۸۲ اسلام</p> <p>۱۲۰۲۲۲ ارمنی</p> <p>۱۲۰۲۲۲ * قالیوک</p> <p>۲۶۷۳ « پروستان</p> <p>۳۷۲۵ روم</p> <p>۱۶ قبطی</p> <p>۶ یهودی</p> <p>۱۲۲۰ اجنبی</p> <p>۴۹۰۶ بیاضی</p> <p>یکون ۶۴۵۷۰۲</p> <p>arşrom ولایتیک منظمه جبالی تریف ایچون ولایتیک شمال غربی حدودندن باشلاپ غره بدن شرقه و شمالدن جنو به طوغری تمیدی نظر ایتک کایدر .</p> <p>شمال غربی حدودنده کالی پونت سلسلهسی شمباندن اولان ایکی وادی سلسله سپوروق و فرات نهی حوضه لرتی یکدیگرندن تقریبی ایتشدر . اشبو سلسله لرتیک قاطب مرتفعسی درتیک متره ارتفاعه مالک بولتان قانچار طایغدر .</p> <p>دها آناغیده arşrom و طبریزون ولایتیتری بریزدن آبران دیکر ایکی سلسله دها موجوددرکه بولرسوظائی و کیورون نام طایغردر .</p> <p>وسطده و arşrom سفاهی داخلنده</p>	

Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, Cilt 1, s. 56, 57.

Zaza coğrafyası hakkında oldukça teferruatlı bilgi ihtiva eden coğrafya kitaplarından biri de Şemseddin Sami tarafından lügat/kamus tarzında kaleme alınan *Kamus'ul- Alam* isimli eserdir. Bahse konu eserinde, Zazaların yoğun olarak yaşadığı Çapakçur [Bingöl], Genç, Kiğı, Bitlis, Dersim, Diyarbekir, Erzurum, Mamuretülaziz, Sivas, Maden, Siverek ve Hısn-ı Mansur [Adıyaman] gibi yerler hakkında çeşitli bilgiler veren müellif Zazalardan Kürt olarak bahsetmektedir (Şemseddin Sami, 1996). Şemseddin Sami'nin Zazaların yoğun olarak yaşadığı birkaç yerleşim birimi hakkında yazdıklarına burada yer vermenin uygun olduğunu düşünüyoruz. Şemseddin Sami, Erzurum Vilayetindeki etnik gruplarla ilgili olarak şu bilgileri paylaşır: “Ahalinin beşte dördü Türk, Türkmen ve Kürt olarak İslam, kalanları da Ermeni, Nesturi ve sair gayrimüslim kavimlerdir (1996, II, s. 832). Şemseddin Sami (1996, II, s. 1239-1240), Bitlis Vilayeti hakkında bilgi verirken vilayetin Bitlis, Muş, Siirt ve Genç sancaklarından oluştuğunu ve nüfusunun Kürt ve Ermenilerden mü-

rekkep olduğunu şu sözlerle belirtir: “Bitlis: Kürdistan’da bir şehirdir. Şehir ahali-sinin dördte üçü Kürt’tür. Ortaçağ döneminde hayli bir vakit bir küçük Kürt hükü-metinin merkezi olmuştur. (...) Bitlis Vilayetinin nüfusu 400.000 kişi olup büyük kısmı Kürtlerden oluşmaktadır.” Sami, Diyarbekir vilayetinde ise Türk, Kürt, Arap, Çerkez, Ermeni, Keldani, Süryani, Katolik, Protestan, İsraili, Yezidi, Çingene ve Kızılbaşların meskûn olduğunu ve vilayette Türkçe, Kürtçe ve Arapça konuşulduğunu ifade eder (1996, III, s. 2202-2203, 2207). Sami, Dersim maddesinde sancağın nüfusu hakkında şunları söylemektedir: “Ahalisi 63.430 kişiden ibaret olup, 43.260’ı Türk, 12.000’i Kürd ki cem’an 55.260’ı İslam ve 8.170’i Ermeni olarak, Ermenilerin 610’u Protestan’dır” (1996, III, s. 2131-2132). Şemseddin Sami, günümüzde Dersim’in bir il-çesi olan ve önemli Zaza yerleşim yerlerinden olan Ovacık ile ilgili şu bilgileri aktar-maktadır: “Mamuretülaziz vilayetinin Dersim sancağında bir kaza olup, (...) nüfusu 14.000 kadardır. Bunun yalnız dört bin kadarı Ermeni, geriye kalanları Müslüman ve ekserisi Kürt’tür” (1996, II, s. 1108). Şemseddin Sami, Zazaların yoğun olduğu Mamuretülaziz vilayetinin nüfusunun Türk, Kürt, Ermeni ve Rumlardan oluştuğunu belirtir (1996, VI, s. 4332-4333). Sami, Hısn-ı Mansur [Adıyaman] kazasının Mamure-tülaziz vilayetinin Malatya sancağına bağlı olduğunu ve nüfusunun 25.000 civarın-da olup 1.255’inin Hıristiyan geriye kalan halkın tamamının Kürt olduğunu aktarır (1996, III, s. 1962). Şemseddin Sami, günümüzde Elazığ’a bağlı olan ve Zazaların önemli yerleşim birimlerinden olan Palu’nun nüfusunun takriben 35.000 civarında olduğunu, büyük kısmının Müslüman Türk ve Kürtlerden oluştuğunu, geriye kalan-ların da Ermeni olduğunu kaydeder (1996, II, 1477). Şemseddin Sami, Diyarbekir vi-layetine bağlı olan ve Zazaların yoğun bir nüfusa sahip olduğu Siverek kazasının nü-fusu hakkında şu bilgileri vermektedir: “Nüfusu 38.730 kişiden ibaret olup, 25.558’i Türk, Kürt, Çerkez ve Arap olarak Müslüman, 922’si Yezidi, 7.250’si Ermeni, Ermeni Katolik’i ve Protestan’ı, 1000’i de Yakubi Süryani’dir” (1996, IV, s. 2800). Müellif, Muş’un nüfusu hakkında şu bilgileri vermektedir: Kazanın 27.000 nüfusu mevcut olup, 15.000 Müslüman Kürt, geriye kalanı ise Ermeni’dir. Muş sancağının nüfusu ise 123.459 olup 66.752’si Türk ve Kürtlerden oluşan Müslüman, 55.365’i Ermeni, 970’i Yezidi, 372’si de Çingene’dir (1996, VI, s. 4478-4480). Şemseddin Sami, bugünkü Bingöl il sınırları içerisinde yer alan Genç Kazası hakkında şu bilgileri vermektedir: “Kürdistan’da Bitlis vilayetinde ve Bitlis’in 115 kilometre kuzeybatısında, Murat çayı-na bağlı olan ve aynı adı taşıyan bir çayın üzerinde sancak merkezi bir köy olup, (...) Gonik, Zıkte ve Peçar nahiyeleriyle birlikte 219 köyden oluşup, nüfusu 26.397 kişidir. Bunların 7.930 Ermeni, geriye kalanları da tümüyle Müslüman ve Kürttür” (1996, V, 3894). Müellif, Bitlis vilayetinin dört sancağından biri olan Genç Sancağının nüfusu hakkında şu bilgileri vermektedir: “Bitlis vilayetini oluşturan dört sancaktan biri ve en batıda olanı olup, (...) merkezi Genc köyüdür. Genç, Çapakçur ve Kulp adlarıyla üç kaza ve bunlara bağlı beş nahiye ile 423 köyü kapsar. Nüfusu 66.197 olup, 12.964’ü

Ermeni, 836'sı Yezidi, geriye kalanları da tümüyle Müslüman ve Kürt'tür" (1996, V, s. 3894-3895). Son bir örnek olarak Şemseddin Sami, bugünkü Bingöl vilayetinin Genç ilçesi sınırları içerisinde yer alan Zıkte nahiyesinin nüfusu ile ilgili olarak nahiyenin kırk beş köyden oluştuğunu, nüfusunun Kürt ve Ermenilerden müteşkil olduğunu kaydetmektedir (1996, IV, 2416).

1900'lü yılların başında telif edilen coğrafya kitaplarında da Zazalar ve Zaza coğrafyası hakkında muhtasar da olsa çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bu bağlamda, Abdurrahman Efendi'nin tarihsiz *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası* isimli eserinde bir Zaza vilayeti olan Dersim için "Dersim sancağı Kürt aşiretleri ile meskündür" denilmektedir. Yine, Abdurrahman Şeref'in 1905 tarihli *Coğrafyay-ı Umumi* isimli eserinin birinci cildinde "Dersim, dağlık bir bölge olup Kürt kabileler meskündür" ifadesi yer almaktadır (Biçer, 2019a: s. 83). Son olarak, Münir Bey tarafından hazırlanan *Vatan-ı Mukaddes Yahud Memalik-i Osmaniye Coğrafyası* isimli kitapta Kürdistan coğrafyası, ahali ve lisanları hakkında çok teferruatlı bilgiler yer almaktadır. Kitapta Diyarbakir Vilayeti hakkında bilgi verilirken Zazalardan da bahsedilmekte ve şöyle denilmektedir: "Kürtlerin bir kısmına Zaza adı verilip aralarında adet ve temel ahlakça esasen fark yok ise de dilleri bazı farklılıklar taşımaktadır. Konuştukları Zaza lisanının Farsçaya benzerliği vardır" (Behram Münir, 1328, s. 114-117).

Behram Münir, *Vatan-ı Mukaddes Yahud Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, s. 117.

4. SONUÇ

Toparlamak gerekirse, Osmanlı literatüründe başta Osmanlı arşiv belgeleri olmak üzere; salnameler, gazeteler, dergiler, raporlar, vekayinameler/kronikler, fütühatnameler, sefernameler, menakıbnameler, seyahatnameler, coğrafya, tarih ve hatırat kitapları ile risaleler, Zazaların yaşadıkları coğrafya, nüfus ve demografik yapıları, inançları, tarihi ve dini eserleri, doğal kaynakları ve iktisadi uğraşları hakkında çok teferruatlı bilgiler barındırmaktadır. Yanı sıra aynı kaynaklar, Zazaların yaşadıkları coğrafyalardaki Zaza mîrlikleri hakkında da başka kaynaklarda yer almayan otantik bilgiler aktarmaktadır. Osmanlı'nın tüm birincil kaynakları, Zazalara Kürtlerden bir topluluk olarak yer vermekte ve Zaza mîrliklerini, tıpkı Kurmanc ve Soran mîrlikleri gibi Kürt mîrlikleri içerisinde ele almaktadır. Umumiyetle Kürdistan veyahut Diyarbekir Eyaleti sınırları içerisinde yer alan Diyarbekir, Siverek, Eğil, Çermik, Genç, Çapakçur, Palu, Dersim ve Mamuretü'l-Aziz vilayetleri/kazalarında meskûn olan Zazalar, burada Mirdasi, Süveydi ve Çemişgezek mîrliklerinin egemenliği altında kalmışlardır. Bahse konu yerleşim birimlerinin bir kısmı da merkezi hükümetin tayin ettiği idareciler tarafından idare edilmiştir.

Elinizdeki ansiklopedik ve muhtasar çalışmadan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı coğrafya kitapları, genel manada Kürtler ve Kürdistan'ın; özel manada ise Zazalar ve Zaza coğrafyasının tarihî coğrafyası hakkında mühim bilgiler barındırmaktadır. Yine, söz konusu eserlerde görüldüğü üzere, Osmanlı coğrafya kitapları, Zazalar ve Zaza coğrafyasına Kürtler ve Kürdistan bölümlerinde, literatürde geçtiği şekliyle “Kürdistan-ı Osmani” başlığı altında yer vermektedir. Açıkçası, Osmanlı coğrafya kitaplarının, diğer Osmanlı literatürü gibi, Zazaları Kürdî bir kavim olarak nitelendirdiği müşahede edilmektedir. Coğrafya ders kitapları, Zazaların yaşadıkları coğrafya, vilayetler, kazalar, Zaza coğrafyasının iklimi, hudutları, yeryüzü şekilleri, dağları, ovaları, nehirleri, gölleri, ziraatı, ticareti, yer altı ve yer üstü kaynakları, iktisadi durumu, nüfusu, demografik yapısı, dinleri, mezhepleri ve dilleri gibi konularla ilgili teferruatlı bilgiler aktarmaktadır. Dolayısıyla coğrafya kitaplarının bir taraftan Zaza coğrafyasının salt fiziki yapısı ve özellikleri hakkında bilgi ihtiva ederken; diğer taraftan ise Zazaların yaşadıkları coğrafyanın siyasi, beşerî, iktisadi, istatistikî ve biyocoğrafî yapısı hakkında teferruatlı bilgiler barındırdığı pekâlâ söylenebilir. Son tahlilde, Osmanlı coğrafya kitaplarına dayalı yapılacak daha teferruatlı çalışmaların hem Zazaların tarihi coğrafyasının belirlenmesinde hem de Zazalar hakkında yeni bilgilere ulaşmamızda göz ardı edilemez bir katkı sağlayacağı not edilmelidir.

5. KAYNAKÇA

- Ahmed Cemal. (1311). *Coğrafya-yı Osmani*. İstanbul.
- Ahmed Hamdi Şirvani. (1292). *Usul-ı Coğrafya-yı Kebir*. İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası.
- Ahmed Hamdi. (1301). *Usul-ı Coğrafya-yı Sagir*. Üçüncü Baskı, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Ahmed Rifat. (1299). *Lugat-ı Târihiyye ve Coğrafiyye*. Cilt 3, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Ali Cevad. (1313). *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*. Cilt 1, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası.
- _____. (1314). *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*. Cilt 2, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası.
- Ali Saib. (1304). *Coğrafya-yı Mufassal: Memalik-i Devlet-i Osmaniyye*. Birinci Basım, Konstantiniyye: Matbaa-i Ebuziya.
- Alkan, M. Ö. (2005). , “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, (der. Kemal H. Karpat), 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss. 73-242.
- Aygün, Y. (2023). “*Tarih Kitapları*”, *Kürt Tarihinin Kaynakları-4: Osmanlı Matbuatı ve Süreli Yayınlar*. (ed. Nurettin Beltekin & Serdar Şengül & Ercan Çağlayan), İstanbul: İBV Yayınları, ss. 17-66.
- Başçı, V. (2019). “Dunbulı Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri (XIII-XVIII. YY.)”, *Kadim Akademi SBD*. C. 3, S. 2, ss. 63-114.
- Behram Münir. (1328). *Vatan-ı Mukaddes Yahud Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*. İstanbul: Mürettebin-i Osmaniye Matbaası.
- Biçer, B. (2019a). *Osmanlıların Coğrafya Kitaplarında Kürtler ve Kürdistan*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- _____. (2019b). *Osmanlı Basımında Kürtler*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- _____. (2020). “Osmanlıların Coğrafya Ders Kitaplarında Kürtler ve Kürdistan”, *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, ss. 56-75.
- Bingül, Ş. (2020). “İttihat ve Terakki Döneminde Diyarbakır’da Yerel Basın: Dicle Gazetesi Örneği (1911-1915)”. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 12 Sayı: 1, 12. Yıl Özel Sayısı, ss. 258-276.
- _____. (2023). “Seyahatname, Seferetname ve Coğrafya Kitapları”, *Kürt Tarihinin Kaynakları-4: Osmanlı Matbuatı ve Süreli Yayınlar*. (ed. Nurettin Beltekin & Serdar Şengül & Ercan Çağlayan), İstanbul: İBV Yayınları, ss. 67-192.
- Çağlayan, E. (2016). *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- _____. (2010). “Hükümet Merkezinden Perifeleşmiş Bir Köye: Genc Sancağı”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*. Genç Araştırmacılar Özel Sayısı, ss: 36-48.
- _____. (2011). “Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar”, *Uluslararası Zaza Dili*

- Sempozyumu* [13-14 Mayıs 2011]. Ankara: Bingöl Üniversitesi Yayınları, ss. 271-290.
- . (2012). “Zaza Tarihinin Kaynakları [Arap ve Osmanlı Kaynakları]”, *Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* [4-6 Mayıs 2012]. İstanbul: Bingöl Üniversitesi Yayınları, ss. 286-301.
- . (2015). “Zazaların Etnik Kökeni”, *Kürtler: Tarih, Toplum, Din*. (ed. Adnan Demircan-Mehmet Akbaş), İstanbul: Nida Yayıncılık, ss. 249-306.
- . (2017). “16. Yüzyılda Süveydi ve Hoy Zaza/Dümbeli Emirlikleri”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*. (ed. İbrahim Özcoşar & Shahab Vali), İstanbul: Kitap Yayınevi, ss. 53-75.
- . (2023). “Osmanlı Kaynaklarında Zaza Süveydi Emirliği (1515-1853)”, *Dewlet û Mîrgehên Kurdî Di Serdemên Naverast û Nû Da*. (Komeka Vekoleran), Berge Dûyê, Zakho: Palê Îsa, rr. 377-394.
- Demir, A. (2012). “XIX. Yüzyılda Zazaların Nüfusu ve Demografik Yapısı”, *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (04-06 Mayıs 2012). İstanbul: Bingöl Üniversitesi Yayınları, ss. 105-145.
- Evlîyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî. (1999/2000). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi. I-X. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*. (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul: YKY.
- Fâik Reşad. (1309). *Muhtasar Osmanlı Tarihi*. (Rüşdiye Kısmı). Konstantiniyye.
- Hafız Abdullatif Efendi. (1289). *Zubdetü'l-Coğrafya*. İstanbul.
- Hüseyin Hıfzı. (1323). *Rehnüma-yı Coğrafya-yı Umumi*. İstanbul.
- Hüseyin Hüsnü. (1300). *İcmâl-ı Coğrafya*. İstanbul: Aramyan Matbaası.
- Kâtib Çelebi. (2010). *Kitâb-ı Cihannüma*. (Osmanlıca Tıpkı Basım), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ Yayınları.
- Kaya, D. S. (2019). “Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Coğrafya Ders Kitapları Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 33, ss. 287-317.
- Koç, Y. (2021). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürt Kimliği (1900-1920)*. İstanbul: Vadi Yayınları.
- Mustafa Hami Paşa. (1287). *Zübdet'ül-Ulum*. İstanbul.
- Mütercimi Meçhul. (2019). *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât*. (haz. Bekir Sarıkaya), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Şemseddin Sami. (1996). *Kamus'ul- Alam*. (Tıpkı Basım), Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Şerafeddin Han. (2010). *Şerefname: Kürt Ulusunun Tarihi*. (Notlar-Açıklamalar: François Bernard Charmoy), çev. Rıza Katı, c. 4, İstanbul: Yaba Yayınları.
- Taezchner, F. (2018). *Osmanlılarda Coğrafya*. (haz. Osman Özkul vd.), Ankara: İksad Publishing House.
- Yıldırım, K. (2015). *Kürt Tarihi ve Coğrafyası-1 Rojava*. İstanbul: Şemal Yayınları.

Extended Abstract:

In Ottoman sources, records about Zazas were recorded under two different names, Zaza and Dunbulî. The word Zaza in Ottoman literature; It took place in three different forms: (زازا), (ذابل) and (ذابل). Therefore, those who do research on Zazas in the Ottoman archives should do a search and research based on the aforementioned forms of the word Zaza. Another use related to Zazas in Ottoman records is the name Dunbulî, and those who are called by this name are mostly a Kurdish tribe living in the borders of Iran. Another point to note is that in Ottoman records, there is a use of “Dünbülî-i Ekrad” or “Zaza-i Ekrad” to distinguish Zazas from Kurmancs in places where Zazas and Kurmancs lived mixed.

In Ottoman records and literature, Zazas/Dunbulîs, “Ekrad-ı Zaza”, “Zaza-i Ekrad”, “Dünbülî-i Ekrad”, “Cemaat-ı Ekrad-ı Dumili”, “Cemaat-ı Ekrad-ı Dısimlü” etc. It is called a Kurdish tribe/community with nomenclature. In Ottoman literature, especially archival documents; history and geography books and travelogues; tahrir, mühime, hurufat, temettuat, kadı and population registers; salnames, newspapers and magazines contain very authentic and detailed information about the Zazas. Among these sources, the most important data about the Zazas include Ottoman archive documents and yearbooks. In the Ottoman archives, there is a substantial amount of documents about the geography of the Zaza people, their population and demographic structures, their beliefs, historical and religious works, and Zaza emirates. With similar characteristics, it is necessary to mention here again the state, education and provincial yearbooks that started to be published in the second half of the 19th century.

In addition, the same sources provide authentic information about the Zaza emirates in the geographies where the Zazas live, which is not found in other sources. All the primary sources of the Ottoman Empire include the Zazas as a community of Kurds and deal with the Zaza emirates within the Kurdish emirates, just like the Kurmanc and Soran emirates. Zazas, who settled in Diyarbekir, Siverek, Eğil, Çermik, Genç, Çapakçur, Palu, Dersim and Mamuretü'l-Aziz provinces, which are generally within the borders of Kurdistan or Diyarbekir Province, remained under the rule of Mirdasi, Süveydi and Çemişgezek emirates. Some of the mentioned settlements were also administered by administrators appointed by the central government.

Ottoman geography books contain very authentic and detailed information about the Kurds and Kurdistan. Ottoman geography books, Kurds and Kurdistan in general; in a special sense, it also contains important information about the Zazas and the historical geography of the Zaza geography. As it can be understood from the encyclopedic and concise study in your hand, Ottoman geography books, Kurds and Kurdistan in general; in a special sense, it contains important information about

the Zazas and the historical geography of the Zaza geography. Again, as seen in the aforementioned works, Ottoman geography books include the Zazas and Zaza geography under the heading “Kurdistan-ı Osmani” as it is mentioned in the literature, in the Kurds and Kurdistan sections. Obviously, it is observed that Ottoman geography books, like other Ottoman literature, describe the Zazas as a Kurdish tribe.

Geography books, the geography where the Zaza live, provinces, districts, the climate of the Zaza geography, borders, landforms, mountains, plains, rivers, lakes, agriculture, trade, underground and surface resources, economic situation, population, demographic structure, religions, sects it conveys detailed information on subjects such as language and dialects. Therefore, while geography books contain information about the physical structure and characteristics of Zaza geography; on the other hand, it can be said that the Zazas have detailed information about the political, human, economic, statistical and biogeographical structure of the geography they live in. In the final analysis, it should be noted that more detailed studies based on Ottoman geography books will make an indisputable contribution both in determining the historical geography of the Zazas and in reaching new information about the Zazas.